

Аралбаева А.А., Айтжанова Г.Б.

**Сот билігінің
кейбір мәселелері**

Мақалада Қазақстан Республикасындағы сот билігінің кейбір мәселелері қарастырылады. Авторлар аталған мақалада «сот билігі», «билік» және «мемлекеттік билік» ұғымдарына қатысты сипаттамалар беріп, сот билігінің өзіне тән ерекшеліктерін анықтаған. Сонымен қатар соттар және судьялардың мәртебесі туралы заң актілеріне салыстырмалы түрде талдама жасап, құқықтық әдебиеттердегі «сот билігі» терминіне қатысты айтылған ой-пікірлерді тұжырымдаған. Қазақстан Республикасындағы сот билігінің билікті бөлу қағидасы жүйесіндегі алатын орны мен күрделі мәселелерін белгілеген. Сот билігін дербес, тәуелсіз және заңға ғана бағынатын мемлекеттік биліктің үш тармағының бірі ретінде сипаттаған.

Түйін сөздер: сот билігі, мемлекеттік билік, соттар, судьялардың мәртебесі, сот жүйесі.

Aralbaeva A.A., Aytzhanova G.B.

**Some questions
of the judiciary**

The article deals with the problems of the judiciary in the Republic of Kazakhstan. The authors give the analysis of the concepts «judicial power», «power» and «government», as indicated by the inherent characteristics of the judiciary. At the same time the author of a comparative analysis of the legislation on the courts and the status of judges, the analysis of the various views expressed about the term «judicial authority». Identify problem points the place and role of the judiciary in the system of separation of powers on a branch in the Republic of Kazakhstan. The judiciary is characterized as autonomous, independent and subject only to the law of one of the branches of power on a branch.

Key words: the judiciary, the government powers, the courts, the status of judges, the courts system.

Аралбаева А.А., Айтжанова Г.Б.

**Некоторые вопросы
судебной власти**

В статье рассматриваются некоторые проблемы судебной власти в Республике Казахстан. Авторами дан анализ понятий «судебная власть», «власть» и «государственная власть», также обозначены особенности, присущие судебной власти. В тоже время автором дан сравнительный анализ законодательства о судах и статусе судей, проведен анализ различных мнений, высказанных по поводу термина «судебная власть». Обозначены проблемные моменты места и роли судебной власти в системе разделения власти на ветви в Республике Казахстан. Судебная власть охарактеризована как самостоятельная, независимая и подчиняемая только закону одна из ветвей государственной власти.

Ключевые слова: судебная власть, государственная власть, суды, статус судей, судебная система

¹ Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²Алмалы ауданының №2 аудандық сотының судьясы, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: aralbaeva81@mail.ru

СОТ БИЛІГІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасында соттар және судьялардың мәртебесі туралы заң актілері өзінің тарихи дамуы жағынан бірнеше кезеңнен өтті. Атап айтатын болсақ, бірінші кезең – ол Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасындағы соттар және судьялардың мәртебесі туралы» 1995 жылғы 20 желтоқсандағы №2694 заңның қабылдануымен байланысты. Аталған кезеңнің ерекшелігі ретінде – 30 тамыз 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес қабылданғандығын, Конституцияға сәйкес соттар және судьялардың мәртебесін анықтаған алғашқы заң ретінде ерекшеленетіндігін атасақ болады.

Екінші кезең – «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы №132 Конституциялық заңымен байланысты. Аталған заңға 2015 жылғы 4 желтоқсандағы № 437-V ҚРЗ «Сот Кеңесі, сот жүйесі және судьялардың мәртебесі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңымен елеулі өзгерістер енгілді, олар 1 қаңтар 2016 жылдан бастан әрекет ете бастады. Бұл өзгерістер төмендегідей мәселелерге арналған: 29-бап: Судьялыққа кандидаттарға қойылатын талаптар. 30-бап: Сот судьясының, төрағасының, сот алқасы төрағасының лауазымына кандидаттарды іріктеу. 30-1-бап: Судьяның кәсіби қызметін бағалау. 36-бап: Жоғары Сот Кеңесі. 38-1-бап: Сот жюриі. 38-2-бап: Жоғарғы Соттың жанындағы Сот төрелігі академиясы. 44-бап: Сот жюриінің шешімдері. Әрине, осы аталған өзгерістер мен толықтырулар соттар тәжірибесінде орын алып жатқан қателіктерді және шетелдік тәжірибелерді ескере отырып енгізілген.

Мемлекет және құқық теориясы тұрғысынан қарастыратын болсақ, «сот билігі» ұғымы жалпы «билік» және «мемлекеттік билік» ұғымдарынан туындаған түсінік болып табылады. Сондықтан, сот билігіне мемлекеттік биліктің белгілері тән болып келеді. Сонымен қатар, сот билігіне өзіне тән ерекшеліктері де бар, олар төмендегідей болып келеді:

1) мемлекеттік-басқару құзыреттері тән болатын билікті соттар тек қатаң түрде бекітілген процессуалдық нысанда ғана жүзеге асыратындығында;

2) сот билігі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған;

3) сот билігінің негізгі мақсаттары – ол Қазақстан Республикасында конституциялық құрылысты қамтамасыз етуге бағытталған, заң шығару және атқару биліктерінің шығарған актілерінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қамтамасыз ету, заңдылық пен әділеттілікті заңдар мен басқа да нормативтік құқықтық актілерді атқару мен қолдану кезінде қамтамасыз етуінде болып табылады.

4) сот билігінің органы ретінде дауларды шешуші арбитр, сондықтан соттардың шығарған шешімдері барлық мемлекеттік органдар, ұйымдар, лауазымдық тұлғалар және азаматтар үшін міндетті болып табылады. Сонымен қатар, сот билігі преюдициалдық болып есептеледі, ол дегеніміз соттың шығарған шешімдерінің басқа мемлекеттік билік органдарында міндетті түрде орындалуға жататындығында болып табылады. Бұл ретте, сот билік органдарының преюдициясы ұғымы сот шешімдерін орындау міндеті ұғымына қарағанда анағұрлым кең болып келеді.

«Сот билігі» термині құқықтық әдебиеттерде әр түрлі мағынада түсіндіріледі: сот төрелігін тек белгілі бір соттардың жүйесі, яғни анықталған белгілі бір мекемелердің жүйесі жүзеге асырады [1, 172 б.]; немесе сот төрелігін жүзеге асыруға құзыреттері бар мемлекеттік биліктің тәуелсіз және дербес тармағы ретінде түсіндіріледі [2, 366 б.]; Қазақстан Республикасының Конституциясының 7-бөлімі «Соттар және сот төрелігі» деп аталады және аталған бөлімде соттардың құзыреттерін анықтайтын баптар ғана емес, сонымен қатар сот жүйесінің құрылымының негіздерін, судьялардың құқықтық мәртебесінің және сот қызметінің негізін құрайтын бірқатар қағидалар көрініс тауып отыр [3].

«Сот билігі» термині кеңестік дәуірден кейін тек «ҚазақССР-нің мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» 25 қазандағы 1990 жылғы Декларацияның 7-тармағында алғаш рет көрініс тапқан болатын, ол «сот билігі» ұғымына қатысты толық көлемдегі теориялық тұрғыдағы зерттеулердің аз болуымен және сот билігі түсінігіне байланысты біржақты анықталған ұғымның қалыптаспауымен түсіндіріледі.

Кейбір авторлар сот билігі ұғымын сот органдарының жүйесінің ұйымдастыру нысанымен түсіндіреді [4, 158 б.]. Сондай сипаттағы пікірлер кеңестік дәуірдегі құқықтық әдебиеттерде орын алуымен ерекшеленеді.

Ал, Ю.А. Дмитриев и Г.Г. Черемных сияқты авторлар сот билігін «шындық пен әділдікті

анықтауға және кінәлі тұлғаларды жауапкершілікке тартуға бағытталған заңға сәйкес биліктік құзыреттерді жүзеге асыратын мемлекеттік және муниципалдық органдар жүйесі болып табылады. Аталған органдардың шешімдері барлық тұлғалар үшін орындалуға міндетті» деп сипаттайды [5, 48 б.].

Келесі бір топ авторлардың пікірінше, сот жүйесі және сот билігі институттары өзара тығыз байланысты және бір-бірін толықтыратын ұғымдар болуына қарамастан, сот билігі ұғымының мазмұнын тек қана сот жүйесіне байланысты негіздеу дұрыс емес деген тұжырымдамалар болып отыр. Билік – ол тек қана сол билікті иемденген лауазымдық тұлғалар мен арнайы анықталған мекемелер жүйесі ғана емес, ол сонымен қатар, оларға тиесілі құзыреттер, сол құзыреттерді жүзеге асыру болып табылады (функционалдық тұрғыдан) [6, 87-89 бб.].

Осы сияқты пікірлерді, мысалы К.Ф. Гуценко және М.А. Ковалев мынандай сипатта айтып өткен: «Сот билігін мемлекеттік орган және белгілі бір мекеме сипатындағы соттарға теңестіру қателік болар еді... билік дегеніміз ол лауазымдық тұлға немесе мемлекеттік орган ғана емес, ол биліктің қандай нәтижелер жасай алатындығында болып отыр. Мазмұнына орай билік дегеніміз құзыреттер мен функциялар, бірақ оны орындаушы тұлға емес» [7, 45 б.].

В.И. Шевцов: «сөздің түп мағынасына байланысты «билік» ұғымын органдар, органдар жүйесі немесе оны жүзеге асырушы ретінде түсінудің қажеті жоқ, оны құқық немесе заңға негізделген органдардың арнайы анықталған іс-әрекеттер мен сол іс-әрекеттерді жүзеге асыру жөніндегі мүмкіндіктерін түсінуіміз қажет» деген тұжырымдамасын айтып өтеді [8, 24 б.].

И.Л. Петрухинның пікірі бойынша, «сот билігі – мемлекеттік биліктің дербес және тәуелсіз тармағы болып есептеледі, сот билігі заңдар негізінде мемлекет пен азаматтар арасындағы, азаматтар мен заңды тұлғалар арасындағы туындаған әлеуметтік келіспеушіліктерді шешу үшін құрылған; заңдардың конституцияға сәйкестігін бақылау үшін; азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын атқарушы билік органдары және лауазымдық тұлғалар арасындағы туындаған құқықтық қатынастарда қорғау үшін; қылмыстарды тергеу мен жедел-ізвестіру қызметі барысында азаматтардың құқықтарының қамтамасыз етілуіне бақылау жасау үшін; қоғамға және тұлғалар үшін маңызды заңи фактілерді және жағдайларды анықтау үшін құрылған билік тармағы болып табылады» [9, 14 б.].

Сот билігі азаматтардың, барлық органдардың, ұйымдардың құқықтары мен бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғауға бағытталған; демократиялық, әлеуметтік теңдік, адамгершілік және заңдылық қағидалары негізінде Қазақстан Республикасының Конституциясының, заңдардың және өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттардың атқарылуын қамтамасыз ететін мемлекеттің ерекше қызметі болып табылады.

Біздің пікіріміз бойынша, сот билігін сот жүйесінен және сот билігінің функцияларын жүзеге асыру қызметінен бөліп қарастыру қажет деген авторлардың пікірлерімен келісуге болады, себебі сот билігінің ұғымын кешенді тұрғыдан анықтау дұрыс «сот билігінің ұғымын бір жақты түрде анықтау күрделі, әрі көп аспектілі құбылысты жасанды түрде оңайлатуға алып келетін еді. Сот билігі ұғымында жалпылама ғылыми категория ретіндегі биліктің көп мағыналы ұғымы түйінделген, оны құқық теориясында билік пен бағынудың, бағынуға әсер ететін ұйымдасқан күш сипатында ұйымдасқан қауымдастықтың құзыреттері ретінде анықтайды. Сот билігі мемлекеттің арнайы органдары – соттарға – олардың құзыреттеріндегі мәселелер бойынша құқықты қолдану; конституциялық, азаматтық, қылмыстық, әкімшілік және арбитраждық сот өндірістерінде іс жүргізудің процессуалдық нысандарын сақтау жолымен заңдылық пен әділеттіліктің негізінде шешім шығаруына әсер ететін құзыреттерге ие болу деп есептейді.

Сонымен қатар сот билігі – ол дербес, тәуелсіз және заңға ғана бағынатын мемлекеттік биліктің үш тармағының бірі болып есептеледі, ол судьялардың кәсіптік білімдері негізінде конституциялық, азаматтық, қылмыстық, әкімшілік сот өндірістері бойынша іс жүргізуге бағытталған ерекше сипаттағы сот қызметі болып табылады.

Сот билігі соттар және сот жүйесі ұғымына да ұқсас емес түсінік, олар – тек мемлекеттік биліктің бір бөлігін ғана жүзеге асырады, ол қызмет сот төрелігін жүзеге асыру ғана емес – ол мемлекеттік билікті жүзеге асыру нысаны ғана», арнайы процессуалдық нысан – «процессуалдық процедура» негізінде және қоғамда туындаған құқықтық келіспеушіліктерді ерекше әдістер жүйесімен шешу мүмкіндігі берілген құқықтарды соттардың жүзеге асыруы ретінде көрініс табатын ұғым – сот билігі деп аталады.

Құқықтық әдебиеттерде биліктердің өзара дербестігі мәселесі олардың бір-бірінен абсолютты оқшауланғандығын білдірмейді, керісін-

ше, олар бір-бірін тежеп отырады деп ерекше аталып өтілген.

Конституциялық құқық ілімін ұстанушылардың пікірлері бойынша, биліктерді тармақтарға бөлу жүйесінде заң шығарушы билігі ерекше басымдылық орында болып отыр. Ол, ең алдымен, заң шығарушы билігінің құқық нормасын құратындығымен байланыстырылады, осыған орай қалған билік тармақтары, яғни сот билігі және атқарушы билік органдары, дербес болғанымен, олар тек қолданыстағы құқық негізінде өздерінің құзыреттерін жүзеге асыра алады.

Заң шығарушы билігіне басымдылық орынды бере отырып, сот билігінің екі мемлекеттік билік тармақтарына қатысты тежемелік мүмкіндіктерінің бар екендігін ұмытпағанымыз жөн деп есептейміз.

Сот билігін тепе-теңдік және тежемелік механизмді тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда сот билігі үш түрлі аспектіден көрініс табады: сот құқықтық заңдарды қолдану және түсініктеме беру жолымен құқық қорғау функциясын жүзеге асырады (жалпы әділет), бұл ретте, сот заң шығару билігінің басымдығы және жоғарылығы талабы негізінде әрекет етеді; сот үкіметтік органдардың және әкімшілік органдардың актілерінің заңдылығына және құқыққа сай болуына қадағалауды жүзеге асырады (әкімшілік юстиция), бұл ретте, сот құқықтық заңдылықтың кепілдігі ретінде және атқарушы билік тармағынан басым институт ретінде көрініс тауып отыр; сот заң шығарушы биліктің шығарған актілерінің конституцияға сәйкестігін бақылайды (конституциялық юстиция), бұл ретте сот заң шығарушы билікті құқықпен тежейтін институт ретінде көрініс табады.

Ғ.С. Сапарғалиевтың пікірі бойынша, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік билік біртұтас жүйені құрайды, сонымен қатар мемлекеттік билік екі түрге бөлінеді: 1) үш тармаққа бөлінеді және 2) мемлекеттік биліктің үш тармағына да кірмейтін органдар бар болып келеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 3-бабының 4-тармақшасының мазмұны Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік билік органдар жүйесі заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну қағидасына сәйкес бөлінеді деген дұрыс емес тұрғыдағы сипаттама береді. Қазақстан Республикасының Конституциясының 3-бабының 4-тармақшасы осы Конституциямен бекітілген мемлекеттік органдар жүйесіне қарама-қайшы болып отыр.

Келесі тағы да Қазақстан Республикасының Конституциясының 3-бабының 4-тармақшасының қарама-қайшылығы мынадан көрінеді: заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну қағидасын белгілей отырып, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау қағидасына сәйкес өз қызметтерін жүзеге асырады деген ережеде көрініс тауып отыр. Қазақстан Республикасының Конституциясының «Соттар және сот төрелігі» деп аталатын 7-бөлімінің нормаларынан сот билігінің заң шығарушы билік және атқарушы билік тармақтарымен «өзара іс-қимыл жасауы» мүмкін еместігі туындап отыр. Сот билігі Конституция және Конституцияға сәйкес Парламент шығарған өзге де заңдар негізінде жүзеге асырылады. Сот билігіне қатысты атқарушы билік органдары және мемлекеттік билік органдары тармақтарына кірмейтін өзге де органдары тарапынан биліктік-басқару функцияларын қолдануға тыйым салынған. «Сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейді» деген ереже Қазақстан Республикасының Конституциясы-

ның 77-бабының 2-тармағынан туындайды. Алайда «биліктер тармақтары арасындағы өзара іс-қимыл жасау» атты конституциялық ереже сот билігінің сот төрелігін жүзеге асыруы кезінде оның қызметіне араласуына жол береді.

Мемлекеттік билікті жүзеге асыру барысында биліктің үш тармақтарының өзара іс-қимыл жасау ережесін дұрыс деп санай алмаймыз. Егер де заң шығарушы және атқарушы билік тармақтары мемлекеттік билікті жүзеге асыру барысында бір-бірімен өздерінің қызметтеріне орай шын мәнінде өзара іс-қимыл жасайтын болса, ал сот билігі тек қана Конституция мен оған сәйкес қабылданған заңдар негізінде ғана жүзеге асырылады және басқа мемлекеттік билік тармақтарымен өзара іс-қимыл жасамайды. Сот билігіне қатысты заң шығарушы билік тармағы да, атқарушы билік тармағы да тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалана алмайды.

Сол себептен де, сот билігі сот төрелігін жүзеге асыру барысында атқарушы билік тармағы мен заң шығарушы билік тармақтарынан тәуелсіз болуы тиіс деп санаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Новый энциклопедический словарь. – М.: ООО «ИД РИПОЛ классик», 2006. – 1456 с.
- 2 Головистикова А.Н., Грудцына Л.Ю. Толковый словарь юридических терминов. – М.: Эксмо, 2007. – 448 с.
- 3 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы (2 ақпан 2011 жылғы өзгерістер мен толықтыруларды ескергенде) / www.zakon.kz
- 4 Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – Т.1. – 1996. – 552 с.
- 5 Дмитриев Ю.А., Черемных Г.Г. Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и свобод человека // Государство и право. – 1997. – № 8.
- 6 Познышев С.В. Элементарный учебник русского уголовного процесса. – М., 1913. – 436 с.
- 7 Гуценга К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы: учебник для студентов юридических вузов и факультетов. – М.: Зерцало, 2007. – 432 с.
- 8 Судостроительство и правоохранительные органы в Российской Федерации: учебник / под ред. В.И. Швецова. – М.: Проспект, 2004. – 376 с.
- 9 Лазарева В.А. Судебная защита в уголовном процессе РФ: проблемы теории и практики: автореф. дисс... докт. юрид. наук. – М., 2000.

References

- 1 Novyj jenciklopedicheskiy slovar'. – М.: ООО «ID RIPOL klassik», 2006. – 1456 s.
- 2 Golovistikova A.N., Grudcyna L.Ju. Tolkovyj slovar' juridicheskikh terminov. – М.: Jeksmo, 2007. – 448 s.
- 3 Kazakstan Respublikasynyn Konstitucijasy 1995 zhylgy (2 akpan 2011 zhylgy ozgerister men tolyktyrulardy eskergende) / www.zakon.kz
- 4 Fojnickij I.Ja. Kurs ugolovno go sudoproizvodstva. – T.1. – 1996. – 552 s.
- 5 Dmitriev Ju.A., Cheremnyh G.G. Sudebnaja vlast' v mehanizme razdelenija vlastej i zashhite prav i svobod cheloveka // Gosudarstvo i pravo. – 1997. – № 8.
- 6 Poznyshev S.V. Jelementarnyj uchebnik russkogo ugolovno go processa. – М., 1913. – 436 s.
- 7 Gucenga K.F., Kovalev M.A. Pravoohranitel'nye organy: uchebnik dlja studentov juridicheskikh vuzov i fakul'tetov. – М.: Zercalo, 2007. – 432 s.
- 8 Sudoustrojstvo i pravoohranitel'nye organy v Rossijskoj Federacii: uchebnik / pod red. V.I. Shvecova. – М.: Prospekt, 2004. – 376 s.
- 9 Lazareva V.A. Sudebnaja zashhita v ugolovnom processe RF: problemy teorii i praktiki: avtoref. diss... dokt. jurid. nauk. – М., 2000.